

पारंगमभानय ---
श्री केमरवाह जानमन्दिर
मयीनभाट होल
पाटण (स. गुजरात)

मुद्रकः—
शाह गुलाबचंद लल्लुभाइ
श्री महोदय प्रेस—भावनगर.

न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरजी
(आत्मारामजी) महाराजना पट्टधर.

निस्पृह चूडामणि सद्धर्मसंरक्षक जैनाचार्य
श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज.

श्री महोदय प्री. प्रेस-भावनगर.

शब्दद्वयम्

इह मल्लु सुविहितमेवैतद्वचनित्ये भारतीयानां सर्वेषामप-
 श्रिमविपश्चितां निगित्वाद्याध्याध्याद्योत्पत्तिहेतुकधातुज्ञानमन्त-
 रेण गीर्वाणप्रियायाः संस्कृतवाण्याः सम्यगवधोषो भावार्थमार्थ
 संवादानाभिलाषुकेने समुपलभ्यते अन एवानवयोधयामितान्नःकर-
 णानां सुयोधयिषया धातुधिज्ञानविश्वचूडामणिभिर्भातुसंमहणमसि-
 करननारनितस्थीयमन्थेषु यौगिकरौद्रिकादिव्यवहारव्यवहृतना-
 नानामममुत्पत्तिस्थानभूतधातुरत्नानां संचयोऽकृत ।

किञ्च वाग्जलमल्लदृगीकरणद्वारा व्याकरणं हि परमप्रयोजनो-
 पयोगि, तथा हि व्याकरणाज्ञामसिद्धिः, नामसिद्धेः पदसिद्धिः,
 पदसिद्धेः तत्त्वज्ञानं ततः कैवल्यावाप्तिः, एवं प्रकारेण शब्दशास्त्रं
 मोक्षहेतुभूतं सिद्धम् । तथा चोक्तं 'व्याकरणात्पदसिद्धिः पद-
 सिद्धेरर्थनिर्णयः, भवत्यर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात्परं धेयः' इति
 मन्वानैः प्रविभामण्डनमण्डितपण्डितप्रकाण्टैरप्रमिता व्याकरण-
 विषया प्रन्था जप्रन्धिरे ।

तथा ये ये शब्दशास्त्रस्य गुणास्ते धात्वचिनाभाविनः, यथा
 च शास्त्रेषु व्याकरणस्य निःश्रेयसप्रयुक्तमुत्कृष्टत्वं दृगीदृश्यते तथा
 तदन्वर्गतत्वाद् धातोरपि-तथोक्तं भगवद्भिः दशमाङ्के द्वितीय
 संवरद्वारे चतुर्विंशतितमे सूत्रे "अहकेरिसयं पुणाद् सशं तु

भासिअद्यं जंतं दष्टेहिं पज्जवेहिय गुणेहिं कम्मेहिं बहुविहेहिं सि-
पेहिं आगमेहिं य नामक्खायनिवायउवसगतद्धिअसमाससंधिप-
दहेतुजोगियउणाइकिरियाविहाणधातुसरविभत्तिवण्ण जुत्तं तिकळं
दशविहमि ”त्यादि एवं च मौलो धातुः व्याकरणस्य तथा च
श्रुतिः ‘ नाम च धातुजमाह ’

तत्र धातवः के ? इति प्रश्ने प्रत्युत्तरोऽयं धातुत्वप्रकारक
प्रमाविशेष्या ये ते धातव इति, यथा भ्वादयः, धातुत्वन्तु क्रिया-
त्वावच्छिन्नबोधजनकतावच्छेदकतया कृप्पो धर्मविशेषः, तथा
चाहुः ‘ क्रियार्थो धातु ’ रिति तथा धातुरिति संज्ञा भ्वादीनाम-
न्वर्थैव न केवलं हि संज्ञादिवत् सांकेतिता, महासंज्ञाकरणवैय-
र्थ्यापत्तेः, नापि केवलं रूढा, अज्ञोकवनिकान्यायावलम्बनापत्तेः
किन्तु पङ्कजादिवद्योगरूढा संज्ञैषा विज्ञेया, अस्ति हि भ्वादीनां
धातूनां धारकत्वं पोपकत्वं चान्यासाधारणम् । नर्ते धातूनां
कस्यापि बाह्ययाधारकत्वं पोपकत्वं च सम्भवतीति । ततश्च परम
निःश्रेयसनिःश्रेणिकामारुरूक्षुभिर्वाणीशुद्धये, परमशास्त्रनिगूढ मर्म-
परिच्छिन्नये च द्वितीयमहात्रतपरिपालनोपयोगितयाऽवश्यम्भा-
वेन विज्ञेयमेव धातुप्रधानं शास्त्रम् । ते च धातवो हैमव्याक-
रणादिनिबन्धेषु यथाप्रयोगमिद्धि निबद्धा एव, परं तदियत्ता
ज्ञानं तत्प्रधानप्रबन्धमन्तरा न सुगममिति मन्वानैस्ते स्तेरेवाचार्यैः
प्रथमपि हैमधातुपागयणादयो ग्रन्थाः प्रकाशिताः, तेषामपि मता-
न्तरप्रदर्शनाद्विषयबाहुन्यतया लाघवंपिणा तनोऽपि लघुभूत-
मन्वेपयता मया व्यलोक्यि ग्रन्थोऽयं मन्मभपुरीजनशास्त्राभाष्यागारे ।

तदा पञ्चवादान्तर्गतपञ्चलक्षणया अध्ययनं कुर्वतोऽपि मेऽ-
 न्नःकरणं स्वकीयापूर्वगुणत्रैर्धैर्योऽयमहापति, यद्यपि ग्रन्थस्यास्य
 लीर्णत्वमभाधारणं दृष्टं यद्भवः पाठास्मृदिताभाक्षराणामुपलब्धिर्दु-
 रापाऽसीत्, अतः परमनिर्दमकतया पाठनिर्णयार्थं प्रत्यन्तरोप-
 लिप्सा मनसि जागर्त्ति स्म तदुपशमनाय भाण्टागारेषु कृतान्वेषणः
 'पाटडी' प्रामीयपुस्तकालयाद् द्वैतीयिकी प्रतिमुपलब्धवान्, आधा-
 रभूतेनामुना प्रतिद्वयेन समुपजातपाठनिर्णयः-अस्योपयोगित्वं च
 मन्वमानो महाजननयनगोचरीकरणाय समारब्धप्रयत्नोऽभूवम्,
 तत्रमर्दीयलघिप्रगुरुभ्राता श्रीनेमविजयो गूलप्रतेः प्रतिकृतिकर-
 णेन साहाय्यं दत्तवान्, उच्चावचोद्यग्रन्थगुम्फनाधरीकृतसुरगुरुभि-
 राहृतं कुमारपालभूपालप्राप्तकालिकालसर्वेष्टाचिरुद्देः, येनस्त्रिचेतश्च-
 मत्कारिचमत्कारन्यककृतमिन्द्रयोगिभिर्युगप्रधानैः श्री हेमचन्द्रा-
 चार्यवर्यैर्विरचितं हेमधालुपारायणं तथा श्रीमद्गुणरत्नसूरीश्वर-
 विनिर्मितक्रियारत्नसमुच्चयमाधारतयाऽगृहम् ।

अस्या अपि क्लिष्टस्थलमुस्पृशीकरणाय तत्र तत्र मथा टिप्पणी
 संदृष्ट्या ' नामूलं लिख्यते किञ्चित्चयव्यतेऽपेक्षितं न चे 'ति न्याय
 मनुसरता । तत्राप्यनुक्तानां कण्ठादिधानूनामवधोधाय ग्रन्थान्तरा-
 न्वेषणं जिज्ञासूनां न स्यादिति कथिकरूपद्रुमतो न्यायमस्तीरीतो धा-
 नूनं, लघुश्रुतिसकाशाश्च किञ्चित्संशोध्य वृत्तगणफलानि च संगृह्य
 परिशिष्टतयाऽन्ते तानि मयोपस्थापितानि, अस्या अवचूर्त्याः प्रणे-
 तारः कस्मिन्ननेहसि वभूवुः, कं वा भूचलयं पात्रयाञ्चक्रुरित्यागैतिष्ठ-
 कथाविययकप्रवलप्रमाणोपलम्भवर्धुयैण नात्र तद्यर्चा समुपस्थाप्यते

त एवास्याः कर्तार इत्यपि निर्णेतुं न पार्यते प्रस्थान्ते केवलं जयवीर-
गणिनाऽलेखि इत्येतावन्मात्रस्यैव दर्शनात् , तत्कृतेन प्रस्थानामशु-
यमाणत्वाच्च, एवं चेत्कर्तारस्तदा प्रस्थान्तोद्दिश्यमानवर्गेण पञ्च-
दशशताब्द्या अन्ते षोडशशताब्द्या आदौ च तत्सत्ताममय इति
सुस्पष्ट एव ।

शुभमेतत्संपादनकार्यं परमकृपालुगुरुदेवकविकुलकिरीटजेन-
रत्नव्याख्यानवाचस्पतिश्रीमदानार्यविजयलब्धिसूरीश्वराणामनुक-
म्पयैवाकारि मयेति तत्रभवतां तेषां भवार्णवसन्तरणतरणि-
कल्पपादारविन्द्युगलं भूयोभूयोऽभिवादये तत्कृतोपकरणस्मरणा-
मृतमास्वादये च ।

आशासे च सम्पादनकर्मण्यस्मिन्-छाद्मस्थ्यप्रयुक्ते दोषे समु-
ज्जृम्भमाणेऽपि स्वाभाविकत्वं मन्यमानैर्गुणदोषविचारणाचतुरै-
र्निष्पक्षपातिभिर्ग्रन्थमिममवलोक्य मदीयप्रयाससाफल्यं क्रियता-
मिति ।

फलवर्धिनगरे
भाद्रपदसितचतुर्थ्याम् गुरुवाररे
१९९६; ता. ६-९-४०.

विक्रमविजयः ।

शुद्धिपत्रकम्

अशुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.	अशुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.
शब्दोप	शब्दोप	६	५	निपत्	निपत्	२६	१६
भिभव	पिभव	९	१५	गणे	गणे	३२	१
सिध्यन्ति	सिद्धयन्ति	१०	१५	गन्व	स्वत्त्व	३२	१९
स्फूर्णः	स्फूर्णाः	११	१५	निवृत्ति	निवृत्ति	३२	१९
स्फूर्ण	स्फूर्णा	"	"	मूर्धन्या	मूर्धन्या	३७	९
वलने	वलने	"	१९	ओष्ठयादि	औष्ठयादि	३७	१६
उत्रासे	उत्रासे	१२	१५	णिदृग्	णिदृग्	४१	१०
देशे	देश	१४	१४	णेदृग्	णेदृग्	४१	११
पुण्डरिक	पुण्डरीक	१४	२०	श्रुधृद्	श्रुधृद्	४५	६
ग्रहितं	ग्रहितं	१६	२	श्रुधृग्	श्रुधृग्	४१	११
हेपितं	हेपितं	१६	३	उपलम्भने	उपलम्भने	४२	१०
ह्रस्वा	ह्रस्वा	१६	६	पत्लृ	पत्लृ	४६	६
ह्रस्वो	ह्रस्वो	१६	७	सकर्म	सकर्मा	४७	२
"	"	१६	९	ओष्ठया	औष्ठा	४७	७
धातु	धातू	१६	१६	ववधीयन्ते	वधीयते	४७	१६
प्रति	प्रती	१७	२	घटिप	घटिप्	४९	७
चेत्	चे	१८	१५	प्रसवे	प्रसव इ	५०	११
शब्देः	शब्दे	१९	६	कलध	कृथ	५१	१०
मन्दायाम्	मन्दार्याच	१९	१२	प्रयुक्त	प्रयुक्त	५१	१३
अनिद्	स्रष्टृगनिटौ	१९	१४	मथयोः	मथनयोः	५२	१०
पादावक्षेपे	पादविक्षेपे	२१	३	चूरादौ	चुरादौ	५२	१५
इष्याथा	इष्यार्थाः	२१	११	घटादि	घटादि	५२	१६
सेलृ	सेलृ	२२	२०	मीहा	मिहा	५२	१८
दृयृ	दृयृ	२३	१५	अयूत	अयुत	५४	१९
इषदसने	इषदसने	२६	६	लृक्	लृप्	५५	१०

शुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.	अशुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.
गीगिपा	जिगीपा	५९	१०	भाषा	भासा	९७	१४
र्गन्धयः	दुर्गन्धः	५९	१५	कार्य	कार्य	९७	२०
धुरादे	चुरादे	५९	१७	घर्षयते	धर्षयते	९९	७
दृतिः	दृतिः	६१	२	ह्रस्वा	ह्रस्वा	१०२	११
न्दि	नन्दी	६२	१८	त्वर्थ	त्वर्थोऽ	१०२	१५
पर्यन्तन्तम्	पर्यन्तम्	६३	८	अनेक	अनेकस्वर	१०३	७
देवाद्य	दिवाद्य	६३	१७	धान्ती	थान्ती	१०५	४
इच्	इच्	६४	९	विच्छेदःउदी	विच्छेदोदी	१०५	५
शश्रोतेः	शक्रोतेः	६६	१३	श्चत्वारः	पञ्च	१०५	१४
वादि	खादि	६८	१	क्षेत्रसयुस	क्षेत्रंसयुस	१०५	१६
नान्तः	शान्तः	६९	१६	पल्लयूले	पल्यूले	१०५	१६
अष्टक	अष्टकः	७०	१६	उदन्तः	ऊदन्तः	१०७	११
ऋपत्	ऋपैत्	७४	५	उदन्त	ऊदन्त	१०८	४
रिटवि	रिड्वि	७८	१०	वृदण्	वृदण्	१०८	१४
रुधादि	रुधादी	७९	२०	शुद्धो	शुद्धौ	१०८	१५
उपान्तस्य	उपान्त्यस्य	८०	१७	लम्भने	लम्भने	१०८	१९
गता	गतो	८१	१३	इरण्	ईरण्	१०९	३
वाग्	वाचि	८६	६	छादयति	छदयति	१०९	१९
स्फुटणे	स्फुटण इ	८७	५	लम्भनं	लम्भनं	११०	६
पिडुण	पिडुण्	८७	१२	स्तभ्नो	स्तभ्नोति	१२	७
कृतण्	कृतण्	८७	१७	हैभ	हैम	१४	१
युस	यूस	९०	१६	भिष	भिषो	१८	१८
प्लिहण्	प्लिहण्	९०	१७	ह्रस्वो	ह्रस्वो	२२	६
कान्तः	कान्तौ	९६	१८			२२	९
धान्तौ	धान्तौ	९६	१९				

ॐ नमो नमः ।

श्रीहैमधातुपाठः ।

[अवचुर्मिहितः]

अथ परस्मैपदिनां धातवः

१. चं सत्तायाम् ।

अवचुर्मिः—नमः श्रीधातुपाठे । इह पूर्वोच्चारणप्रतिज्ञाः
मुञ्चग्रहणस्मरणकार्यसंनिद्धत्वे विशिष्टानुषंगमस्यन्धप्रज्ञाः स-

१. अवचुर् भूत् इत्यादी प्रयोगोऽप्यदमनादकारभ्याप्रयो-
गीतिः (१ । १ । ३७) मीनसंज्ञा न भवति । एतन्मन्त्राणि । भू
इति च निरनुस्वारम्न पाठादेवम्यस्यस्यदनुस्वारितः (४ । ४ । २६)
इत्यनिद् न भवति । सेद्व्यानिद्वये च नचपि स्ताद्यज्ञितोऽप्री-
णादेरिति (४ । ४ । ३२) इति अन्त्यनग्यादी विधानात् प्रत्यय-
स्येव गद्यास्तुपचारणेण भावोऽपि । भू धातोः सत्ताकार्थं एव आर्षो
विमर्थः परिगृहीतो धातुनामनेकार्थत्वात् । सत्ताकार्थपर्यवर्थात्-
हीकारे तु " सत्तायां महत्ते गृह्णी, निदासे न्यात्रिमस्यदोः ।
अभिव्याप्तौ च ह्यस्ती च, प्रादुर्भावे गतो च भूः ॥ " इत्यादीनि
पञ्चनानि न सहचरेण, इति चेत् सत्ताया महत्त्वापत्त्वाम्
सर्वेषु भाववैष्यगुणैः ॥

हार्थेन प्रकृतयः प्रस्तूयन्ते । तत्र यद्यपि नामधातुपदभेदात् राजा, जयति, पूर्वहितगामिन्यादी वेषा प्रकृतिस्तथापि नामपदयोर्धातुमूलत्वाद् धातुप्रकृतिर्गैका प्रभाना । सापि केषां शुद्धा प्रत्ययान्ता च । शुद्धा भू इत्यादि, प्रत्ययान्ता गोपाय, कामीन्यादि । एषापि शुद्धमूलवेति, शुद्धबोदादित्यने । भू इति अविभक्तिको निर्देशस्यान्तगन्तशब्दानिरागार्थः, एवं सर्वत्र । वर्णसमाप्तायक्रमेण स्वरान्तव्यञ्जनान्तधातुपाठप्रतिज्ञानात्

१. क्रियार्थो धातुः (३ । ३ । ३), इत्यत्र क्रियात्वमेकफलावच्छेदेन प्रवृत्तस्य पूर्वापरीभूतावयवकसंकलनात्मकैकबुद्धिविषयीकृतव्यापारसमूहत्वं तथा चोक्तं—“ यावन् सिद्धमसिद्धं वा, साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्, क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ गुणभूतेरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ ” अत एवारब्धक्रियातस्तस्मान्निपर्यन्तं पचति—इत्येव प्रयोगः ।

२. भू इति वानुकरणं तत्र पश्चद्वयम्—अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नम्, अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नञ्चेति । अस्मन्मते त्वनुकार्यानुकरणयोः कथञ्चिद् भेदाभेदः । यदानुकार्यानुकरणयोरभेदाश्रयणं तदानुकार्यनिरूपितशक्त्यैवानुकरणेनापि बोधादर्थवत्त्वाभावात्त्रासंज्ञाया अभावेन न भू इत्यस्मात् विभक्तेरुत्पत्तिर्यदा तु भेदाश्रयणं तदानुकरणेन बोधाय शक्तेः स्वीकार्यत्वादर्थवत्त्वेन नामसंज्ञायां विभक्तेरुत्पत्तिर्भवति परं तत्र शंकाव्युदासाय निर्विभक्तिको निर्देशः कृत इति भावः ।

अ०—इतः परं षड्दन्ताः षडप्यनुस्वारेतः, चकारात्
गतौ, गतावप्येके ॥

१८-२६ ऋदन्ताः—स्मृं चिन्तायां, गृं घृं सेचने, ओस्वृं
शङ्कोपतापयोः, वृं वरणे, ध्वं ह्रं कौटिल्ये, सुं गतौ, कं
प्रापणे च ॥

अ०—इतः परमृदन्ता नवानुस्वारेतः, ओदित्, वरण
स्थगनं, चकाराद्गतौ ॥

२७ ऋदन्तः, तृं प्लवनतरणयोः ।

अ—ऋदन्तः, पुवनं मज्जनं, तरणमुल्लङ्घनम् ।

२८ एदन्तः द्ये पाने ।

अ०—एदन्तः टकारस्तनन्धयीत्यादौ ल्यर्थः, अनुस्वारेत् ॥

२९-४९ ऐदन्ता द्ये शोधने, ध्ये चिन्तायां, ग्ले हर्षक्षये,
म्ले गात्रविनामे, ध्ये न्यङ्गकरणे, द्रे स्वप्ने, ध्रे तृप्ती, कै गैरे
शब्दे, छ्ये स्त्र्ये संघाते च, खे खदने, ज्ञे ज्ञे सं क्षये, सं अं
पाके, पै और्वे शोषणे, ष्ये वेष्टने ॥

अ०—इतः परमैदन्ता एकविंशतिरनुस्वारेतश्च । वकारो

१. अयमर्थः सुधातोर्वीध्यः । २. अयं धातुस्सेट्, अनुस्वा-
रेत्त्वाभावात् । ३. वाह्यादिनेत्यादिः । ४. पायतीति रूपं, तद्घट-
कस्य पा इत्यस्यानर्थकत्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषया न पिवादेशः ।

तट उच्छ्राये, खट काङ्क्षे । णट नृत्तौ, हट दीप्तौ, पट अवयवे,
 लुट विलोडने, चिट प्रेष्ये, विट शब्दे, हेट विवाधायाम्, अट
 पट इट किट कट कट्टु कट्टे गतौ । कुट्टु वैकल्ये, मुट प्रमदने,
 चुट चुट्टु अल्पीभावे, वट्टु विभाजने, रुट्टु लुट्टु स्तेये, स्फुट्टु
 स्फुट्टु विशरणे, लट्टु बाल्ये, रट्टु [परिभाषणे] ॥

अ०—अथ दान्ता अष्टात्रिंशत् सेटश्च । वृष्टौ आवरणे
 चार्थे । चतुर्षु—अर्थेषु । परिभाषणे घटादित्वं णौ वटयति ।
 उत्रामो भयोद्गतिः, उत्रामने च । चकारात् संघाते । श्रुतिर्वतनं
 भरणं वा, परिभाषणे घटादिन्वाद् भटयति । काङ्क्षाऽस्याऽ-
 स्तीति—अभ्रादित्वाद्—अः, काङ्क्षः—काङ्क्षाविशिष्टो धात्वर्थः ।
 नतावित्यन्ये हिंसायामध्येके, नतौ घटादित्वाद् ह्रस्वे नटयति
 शाखाम्, नृत्तौ हिंसायां च घटादित्वाभावात् ह्रस्वो नटं
 नाटयति प्रणाटयति । विलोडन इत्येके^१ । प्रेष्यं दासत्वम् ।
 आक्रोशे इत्यन्ये । उत्रासे पठितोऽप्यर्थभेदात् पुनर्वचनम् ।
 डान्तोऽयमित्येके । उदितोऽयमिति कौशिकः । डान्तोऽयमि

१. ऐदित्वात् क्तयोरिण्निपेधः, तेन कट्टुः, कट्टवान्—इति
 रूपम् । २. अविवेको वैकल्यम् । ३. शट धातुरित्यादिः, वर्तते
 इति शेषश्च । ४. शब्दे चेत्यत्रेत्यादिः । ५. नमयतीत्यर्थः ।

६. नर्त्तयतीत्यर्थः, एवमुच्चाटयति—हिनस्तीत्यर्थः । ७
 लुटधातोरितिभावः, डान्तोऽयमित्येके । ८. विटधातोरिति
 भावः, केचित्तु विटं पठन्ति, हिटेत्यन्ये । ९. किटधातोरिति-
 भावः । १०. कुट्टुधातुरित्यर्थः । ११. मुट्टुधातुरित्यर्थः ।

१८१-२१० दान्ताः पूरु प्रमर्दने, मूत्र प्रमर्दने च
 मण्ड भूतायाम्, मण्ड रत्नेहर्षणे, जीः पदे, योः यमयो,
 मेरु मेरु म्हेरु लोह लोह रत्नाय, मेरु मेरु योः
 अनादमे, कीरु विजये, वरु वरु योः योः पूरु पूरु
 हृद् ह्रीरु गनी, योः प्रविशते, विरु वाकोज, मण्ड उयमे,
 लड विलामे, कड मडे, कड कान्तेयो, मण्ड यमियोमे,
 तुड हावकरणे ॥

अ०-अथ दान्ताः त्रिंशत् मेटथ । चान प्रमर्दने । गण्ड
 गतमंहननक्रियायामित्यर्थः । नालव्यादिः । संबंधः श्रेयः । तो-
 डनं दारणं । गताविष्यनुचुत्तमेतिविषये प्रविशते, कडमन्त्रेकंअ
 पठन्ति, म तुदादिपाठेनैव गतार्थे इति नेहार्थावः । दोषान्त्यो-
 ऽयं तवर्गस्य अत्रर्गपृथर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ (१।३।६०)

१. वदनैकदेशे क्रियायामित्यर्थः । २. तोटनं-दारणं-दिमनं
 च । ३. लडयोरलयोश्चैकत्वस्मरणान्त्वतीति केचित् । ४. अभि
 योगस्त्वभिग्रहः । ५. हावकरणमभिप्रायसूचनम्, कड्वाद्यस्वयं
 दोषान्त्यास्तेन क्विपि कुत्-अत्-चुत्-इत्यादिरूपं भवति
 अन्ये तु डोषान्त्यं मन्यन्ते तन्मते सान्ते अट्टिट्पति-इतिरूपम्
 दोषान्त्यत्वे-अट्टिट्पतीति भवति । ६. स्वण्डने चेत्यत्रेत्यादिः
 पुडुच् इत्येके तेन पुण्डरिकमित्यादि सिद्धम् । *वदनशब्दार्थमाह-
 गण्डेति । ७. संयुक्तदान्तोऽयम् इति केचित् तेन तुडुति-इति
 भवति । ८. कडु धातुः ।

इति दस्य डत्वे कडुतीति भवति, अपरे तु डोपान्त्योऽयं मन्यन्ते । डोपान्त्योऽयमिति केचित् । हावो भावसूचनं दोपान्त्योऽयं तत्त्वर्गस्य० (१ । ३ । ६०) इति दस्य डत्वे चुडुति, क्विपि सौ पदस्य (२ । १ । ८९), इति संयोगान्तलोपे चुत्, डोपान्त्योऽयमित्यन्ये, चुट्-चुड् एवं पूर्वयोगपि स्वमते परमते च क्विपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥

२११-२२९ णान्ता-अण रण व्रण व्रण वण भण भ्रण मण धण ध्वण भ्रंण कण कण चण शब्दे, ओणृ अपनयने, श्रोणृ वर्णगन्थोः, श्रोणृ श्लोणृ संघाते, पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥

अ०-अथ णान्ता एकोनविंशतिः सेटश्च, शब्दः शब्द-क्रिया, अत्र रणस्य गतौ, कणस्य गतौ, चणस्य हिंसा-दान-गतियु, घटादित्वाण्णौ ह्रस्वत्वे रणयति कणयति चणयति, अन्यत्र राणयति काणयति चाणयति-इति इह च शब्दार्थत्वे-ऽविशेषेऽपि रणितं नूपुरादौ, मणितं सुरतरुजिते कणितमार्त्ते,

१. अड् धातुः । २. वकारादित्वात् नशमददिव्वादिगुणिनः (४-१-३०) इत्यनेन एत्वाभावात्-ववणतुः-इति भवति । ३. उपदेशे नान्तोऽयम्, तेन यड्लुकि-दन्ध्रन्ति-इतिरूपम् । ४. वर्णश्चात्र रक्त एव ' लोहितो रोहितो रक्तश्लोण ' इति कोषात्, गतिर्गमनम् । ५. प्रेरणं भृत्यादीनां प्रेषणं, श्लेषणं संबन्धः, पैणृ इति केचित् ॥

कृत्स्नितं वीणादी २ उपापन्त्यादि, त्विभं (उपापन्त्यादि) त्विभं
 गते, हेतुभं ह्ये, तापितं पञ्च, मत्किं मेधादी, पूर्णितं
 मिहादी, इत्यादिकं लक्ष्यादभ्युपगम् । कर्त्तव्याण्यो ऽ उपा-
 न्त्यागममानन्दोपि जाभ्युदितो ऽ (४ । २ । ३५) इति
 ह्रस्वाभावे मा भवानोपिणत्, ननु नित्यत्वाद् अन्तमन्ताव
 द्वित्वे कृने उपान्त्याभावादेव ह्यतो न याजोति, किमुदि-
 त्करणेन ? मन्थं, इदमेव कृदित्करणं जापकं, नित्यमन्तरं च
 द्वित्वमुपान्त्यह्रस्वो चाधने, तेनान्यत्रापि पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्
 द्वित्वं मा भवानद्वित्व-मा भवानजिअदित्यादिः तालव्यादिः॥

२३० २३९ तान्ताः -- चित्तं संज्ञानं, अत सातव्य-
 गमनं, च्युतृ आसेचनं, चुतृ श्रुतृ श्रुतृ धरणं, जुतृ भागनं,
 अतु वन्धनं, कित निवासे, कृत घृणागतिस्पर्धेपु ॥

अ०-अथ तान्ता दश सेटश्च । संज्ञानं संवित्तिः । सात-
 त्येन गमनं-गतिः । आसेचनम्-ईपत्सेकः । धरणं स्रवणम् ।
 द्वावपि^० दन्त्यादी, अन्ये तु-इतु वन्धने-इति पेटुः, धातुनाम-
 नेकार्थत्वात् कितः संज्ञायप्रतीकारे (३ । ४ । ६), इति
 स्वार्थे सन् विचिकित्सति मे मनः, चिकित्सति आतुरं वैद्यः ।

१. पेदित्वाद् डीयश्च्यैदितः क्तयोः (४ । ४ । ६१),
 इतिसूत्रेण क्तयोर्नेट् तेन चित्तः-चित्तवानिति रूपम् । २.
 आसेचनमात्रीकरणम्, आडीपदर्थेऽभिख्याप्तौ च । ३. संशेत्
 इत्यर्थः । ४. प्रतिकरोतीत्यर्थः । * अतुकितधात् ।

निग्रहविनाशावपि प्रतिकारस्यैव भेदौ तेन क्षेत्रे चिकित्स्यः
पारदारिकः, चिकित्स्यानि क्षेत्रे तृणानि ॥

२४०-२४५ धान्ताः-कुथु पुथु लुथु मथु मन्थ मान्थ
हिंसा-संकलेशनयोः ॥

अ०-अथ धान्ता पट् सेटश्च । हिंसा प्राण्युपघातः । सं-
कलेशो घाधा । मन्थो नोपान्त्यः, विलोडनेऽयमित्येके ॥

२४६-२७१ दान्ताः-खाट्ट भक्षणे, वद स्थैर्ये, खद
हिंसायां च, गद व्यक्तायां वाचि । रद विलेखने, णद
विद्विषदा अव्यक्ते शब्दे, अर्द गतियाचनयोः, नर्द णर्द
गर्द शब्दे, तर्द हिंसायाम्, कर्द कुत्सिते शब्दे, खर्द दशने, अदु
बन्धने, इदु परमैश्वर्ये, विदु अवयवे, णिदु कुत्सायाम्, डुनदु
समृद्धौ, चदु दीप्त्याहादनयोः, त्रदु चेष्टायाम्, कदु ऋदु
ऋदु रोदनाह्वानयोः, किलदु परिदेवने, स्कन्दं गतिशोपणयोः ।

अ०-अथ दान्ताः षड्विंशतिः । स्कन्दं वर्जाः सेटश्च ।
ओष्ठ्यादिः, चात् स्थैर्ये, विलेखनं-उत्पाटनम्, शब्दमात्र

१. निग्राह्य इत्यर्थः । २. विनाशयितव्यानीत्यर्थः, निवासे
तु केतयतीतिरूपम् ३. विलोडनं प्रतिघातः । ४. शोक इत्यर्थः ।
५. हिंसायाञ्चेत्यत्रेत्यादिः, केचित्तु भक्षणेऽपीति वदन्ति, स्थैर्य-
ऽकर्मकः । ६. णद विद्विषदाधातू-इतिभावः ।

अन्यथा तत्पाठोऽनर्थकः स्यात्, अथन्निरेऽप्यनेनैव वेद
विकल्पस्य सर्वत्रैव सिद्धत्वात् ॥

२७५-२८३ तान्ताः-स्तन धन ध्वन चन स्वन चन
शब्दे, धन-पन संभक्तौ, कर्न दीप्ति-कान्ति-गानिषु ॥

अ० अथ तान्ता नव सेटश्च । ध्वनेः शब्देः घटादित्वाणो
ध्वनयति, अन्यत्र ध्वानयति. स्वन शब्दे, चन हिंसायाम्, स्व-
नोऽवतंमने घटादित्त्वं नान्यत्र, स्वनोदन्त्यादिः, अर्थभेदान् पु-
नरधीतस्स्वनिः, मक्तिभेजनम्, दीप्तिः प्रकाशः, कान्तिः शोभा ॥

२८४-२९८ पान्ता-गुप्तौ रक्षणं, तपं धूपमंतापे.
रप लपे जल्प व्यक्ते वचने, जप मानसे च, चप मान्त्वने,
पप संभवाये, सृष्टं गता, क्षुप मन्दायाम्, तुप तुम्प क्षुप
क्षुम्प हिंसायाम् ॥

अ०-अथ पान्ताः पञ्चदश । गुप्तौ वेद, तपं अनिट्
शेषाः सेटः, मनोनिर्वात्यवचन-चाद् व्यक्ते । दन्त्यादिः ।
गतावित्यनुवृत्तेर्मन्दायां गता ।

१. व्यवोपसर्गाभ्यां योगे त्वशने पत्वम्, विध्वणति-अव-
ध्वणति-भुङ्क्ते-इत्यर्थः । सशब्दं भुङ्क्ते, भुञ्जानः कञ्चन शब्दं
करोतीति वा केचिन । २. चनेरर्थभेदात् पुनः पाठः ॥ ३. सम-
वायमन्धन्धः, सम्यगवचोधो वा । ४. मानस इत्यस्यार्थोऽयम् ।
५. सृष्टं धातुरित्यर्थः लृदित्वात् ङेअसृपदिति ।

पुनस्तत्रैतान्दुर्बलान्, अत्रापि यान्येव नमोऽप्युपलभ्यते
न्युपनामान् ॥

३२५ ३३१ भाव्याः सूत्रं सूत्रं विभं विभं पत्रं
दिमायाय, सुप्तं मायणे च, पत्रं तत्र प्रभृत ॥

अ०—अथ भाव्या अथो। आद्या एतयोर्भिदन्त्यायाः
चतुर्थः पोपदेशः, चाद् दिमायां मायणे विवन्ने, जाड्यादिः
पोपदेशोऽयमिति सुप्तः, मिथुनाय कर्म भावो वा, पूर्वोऽ
न्तस्थादिः, अन्यश्रवणादिः ॥

१. अर्द्धेन पीडा । २. वक्त्रसंयोग इत्यन्वयार्थोऽयं—सुप्त-
मिति भावः ।

अ०—अथ गन्ता अती मेदय । नादिभ्ये, अङ्गपक्षे
कौटिल्ये, चाङ्ग गतौ, गतोऽङ्गपक्षेमेतिपरिवारो ॥

३६५-४०४ लान्ताः—दल निष्कला निष्कणं, मील
स्मील उमील श्मील निमेपणं, पील पतिष्टम्भे, पील गणं
शील समाधौ, कील चन्द्रे, कल आनरणं, अल स्त्रायाम्, वल
निष्कणं, पूल मंचाने, मूल प्रविष्टायाम्, फल निष्पत्तौ, कुल
विकसनं, चुल्ल हावकरणं, चिल्ल शैथिल्ये च, पंल फेल् शेट्
पंल मेल् वेहल् मल तिल तिल्ल पल्ल वेह्ल गतौ, वेल् नेल् केल्
क्वेल् खेल् ख्वल चलने, खल मंचये च, थल थल्ल प्राशुगतौ
मल [अदने]

अ०—अथ लान्ताश्चन्वारिञ्चत् सेट्थ । केचिद् घटादौ
पाटाण्णौ ह्रस्वे दलयति-इति मन्यन्ते । अनुबन्धां ज्ञानेच्छन्ति
(५-२-९२) मत्यर्थे स्कार्थः । उमीलस्तालव्यादिः, स्मीलो
दन्त्यादिः, निमेपणं-संकोचः, प्रतिष्टम्भो-रोधनम्, वणोपल-
क्षितायां क्रियायां यथा श्वेतं नीलमिति मरकतकान्त्या, समा-
धिरैकाग्र्यं तालव्यादिः, शूलस्तालव्यादिः, निष्कणोऽन्तःस्थस्य
बहिर्निस्सारणम्, निष्पत्तिः-सिद्धिः, मैथुनेच्छाप्रेरितशरीरवि-
कारो-हावकरणम्, चकाराद् हावकरणे, शूलस्तालव्यादिः,
सेल्लदन्त्यादिः सलश्च, चलने, तालव्यादिश्शलमप्यत्रैकं
पठन्ति, तज्जलादिपाठेनैव गतार्थ इति नेहाधीतः
श्रवणेऽप्ययमनेकार्थत्वात् ॥

४४९-४८९ पान्ता--घुपृ शब्दे, नूप पाने, तूप तुषी, पूप वृद्धौ, लूप मूप स्तंभे, प्रूप प्रसवे, ऊप रुजायाम्, ई उञ्छे, कृपं विलेखने, कप शिपजप झप चप मप मुप रा रिप यूप जूप शप चप हिंसायाम्, वृप संघाते च, भृ भर्त्सने, जिपृ विपृ मिपृ निपृ पृपृ वृपृ सेचने, मृपृ सहने च, उपृ श्रृपृ श्लिपृ मुपृ प्लुपृ दाहे, घृपृ संघर्षे, हृपृ अलीके, पुप पुप्यौ, भृप [अलङ्कारे] ॥

अ०--अथ पान्ता एकचत्वारिंशत् कृपं वर्जाः सेटश्च । उञ्छ-उच्चयनम्, विलेखनं-हलोत्कर्षणम्, शिपस्तालव्यादिः, शपस्तालव्यादिः, चाद् हिंसायाम्, भर्त्सनं-कुत्सितशब्दकरणम्, अतो भर्त्सने शब्दकर्मकोऽयम्, पडप्युदितः, चंकारात् सेचने पञ्चाप्युदितः ॥

४९०-५०२ सान्ताः--तसु अलङ्कारे, तुस हस हस स शब्दे, लस श्लेषणक्रीडनयोः, घस्लुं अदने, हस हसने, पिस् पस् वेस् गतौ, शस् हिंसायाम्, शंस् स्तुतौ च ।

अ०--अथ सान्तास्त्रयोदश घस्लुं वर्जाः सेटश्च । शस् स्तालव्यादिः, चाद् हिंसायां तालव्यादिः ॥

५०३-५१७ हान्ताः--मिहं सेचने, दहं भस्मीकरणे,

१. संघाते चेत्यत्रेत्यादिः । २. सहने चेत्यत्रेत्यादिः ।
३. पृपृ वृपृ हिंसा-संछेदनयोश्चेत्यपि केचित् ॥

वह कल्कने, रह त्यागे, रहु गती, दृह दृहु बृह वृद्धौ, वृहु
वृहु शब्दे च, उहृ तुहृ दुहृ अर्दने, अर्ह महपूजायाम् ॥

अ०—अथ हान्ताः पञ्चदश मिहं दहं वर्जाः सेटश्च ।
कल्कनं—शाठ्यम्, चकाराद् वृद्धौ, ऋदितस्त्रयोऽपि ॥

५१८-५३७ क्षान्ता—उक्ष सेचने, रक्ष पालने, मक्ष
मुक्ष संघाते, अक्षौ व्याप्तौ च, तक्षौ त्वक्षौ तनूकरणे,
णिक्ष चुम्बने, वृक्ष स्तृक्ष णक्ष गती, वक्ष रोपे, त्वक्ष त्वचने,
ध्वक्ष अनादरे, काक्षु वाक्षु माक्षु काङ्क्षायाम्, द्राक्षु ध्राक्षु
ध्वाक्षु घोरवासिते च ॥

परस्मैभाषाः

अ०—अथ क्षान्ता विंशतिः सेटश्च क्षान्तानां पान्तेषु पाठे
युक्ते वैचित्र्यार्थमिह कृतः, चकारात् संघाते, तनूकरणं—कार्यम्,
चुम्बनं—वक्त्रसंयोगः, संघात इत्येके, त्वचनं—त्वग्ग्रहणं—
संवरणं वा, यान्तोऽयमित्येके, चकारात् काङ्क्षायाम्, एते
निरनुबन्धित्वात् शेषात् परस्मै (३ । ३ । १००)

इति परस्मैपदिनः ॥

अथात्मनेपदिनः ।

अथ इडिनः कर्त्तरि (३ । ३ । २२), इत्यात्म-
नेपदिनः । आर्डिश्वर्णममाम्नायक्रमेण वक्ष्यन्ते ॥

आत्मनेपदिनः

५२८-५६० अथादन्तः--गांङ् गतौ । इदन्तः--ग्मिङ्
इपद्वगने । ईदन्तः--डीङ् विहायसां गतौ । उदन्ता उंङ् कुंङ्
गुंङ् घुंङ् डुंङ् शब्दे, च्युंङ् छ्युंङ् (छ्युंङ् इत्यन्यत्र नास्ति)
ज्युंङ् जुंङ् प्रुंङ् प्लुंङ् (प्लुङ् इति सेट् च) गतौ, रुंङ् रेपणे च ।
ऊदन्तौ--पूङ् पवने, मूङ् वन्धने । ऋदन्तः--धृङ् अवध्वंसने ।
एदन्तौ सेङ् प्रतिदाने, देङ् [पालने] ऐदन्ताः--त्रैङ्
पालने, इयेंङ् गतौ, प्यैङ् वृद्धौ ॥

अ०—अथादन्त एकोऽनिट् च । अथ इदन्त एकः सेट् ।
अथेदन्त एकः सेट् च । अथोदन्ता द्वादश सर्वेऽनिट्श्च
चकाराद् गतौ, रेपणं—हिंसा । अथौदन्तौ द्वौ सेटौ च । पक्
नीरजीकरणम् । अथर्दन्तोऽनिट् चूरादेराकृतिगणत्वाद् धा
यति, उभयपदिषु पठिष्यमानस्याप्यस्य विध्वंसने धरतीं

१. पक्षिणां गतावित्यर्थः, विहायसा गतावित्यपि केचिद्
काशेन गमनमित्यर्थः । २. रजोरहितकरणं—नीरजीकरणम् ॥

तालव्यादयः । वस्किमस्की दन्त्योपान्त्यौ, सेकृङ् सेकृङ्
दन्त्यादी ॥

५९१-५९९ घान्ता-रघुङ् लघुङ् गतौ, अघुङ् वयुङ्
गत्याक्षेपे, मघुङ् कैतवे च, राघुङ् लोघुङ् सामर्थ्ये, द्राघुङ्
आयासे च, श्लाघुङ् कत्थने ॥

अ०--अथ घान्ता नव सेटश्च । लघुङ् भोजन-निवृत्त्य-
र्थोऽपि, नवज्वरो लङ्घनीयः । गतेराक्षेपो वेगः, आरम्भ
उपलम्भो वा, कैतवं वञ्चना, चकाराद् गत्याक्षेपे, चात् सामर्थ्ये
आयामः कदर्थनम्-कौशिकस्तु आयामः-इत्याह । दैर्घ्यवि
शिष्टायां क्रियायां चाऽऽख्यात्, काल्पिकैर्हि प्रकृतिप्रत्य
यविभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव साधित
एवं नेदत्यादेर्नेदिष्टादयोऽपि । कत्थनमुत्कर्षाख्यानम् ॥

६००-६१२ चान्ताः--लोचृङ् दर्शने, पचि सेचं
ग्रचि व्यक्तायां वाचि, कचि बन्धने, कचुङ् दीप्तौ च, ध्वा
श्चुङ् गतौ, वर्चि दीप्तौ, मचि मुचुङ् कल्कने, मचुङ् धारणो-
च्छ्रायपूजनेषु च, पचुङ् व्यक्तिकरणे । ष्टुचि प्रसादे ॥

अ०--अथ चान्तास्त्रयोदश सेटश्च । सेचनं-सेवनम्,
मत्रनमिति यावत् । तालव्यादिः । चाद् बन्धने । कल्कनं
दम्भः, शाठ्यं क्वथनं च । चात् कल्कने-दीप्तावपीत्येके ॥

१. अत्र देही विवक्षितः, लङ्घनीय उपवमनीय इत्यर्थः ।

६३६-६५८ डान्ताः--पडुङ् (पटुङ्) गतौ, हुङ्
 पिङुङ् सङ्घाते, शङुङ् रुजायाश्च, तडुङ् ताडने, कडुङ् मङ्
 खडुङ् मन्थे, खुडुङ् गतिवैकल्ये, कुडुङ् दाहे, वडुङ् मङ्
 वेष्टने, भडुङ् परिभाषणे मुडुङ् मज्जने, तुडुङ् तोडने, भुडुङ्
 वरणे, चडुङ् कोपे, द्राडुङ् ध्राडुङ् विशरणे, शाडुङ् क्षा
 घायाम्, वाडुङ् आप्लाव्ये, हेडुङ् होडुङ् अनादरे, हिङुङ्
 गतौ च ।

अ०—अथ डान्तास्त्रयोविंशतिः सेटश्च । चात् संघाते,
 तालव्यादिः, विभाजनेऽप्यन्ये विभाजनं-विभागीकरणम्,
 मज्जनं-शोधनम् न्यग्भावश्च, तोडनं-हिंसा, वरणं-स्वीकरणम्,
 तालव्यादिः, आप्लाव्यं-आप्लावनम्, चकारादनादरे ॥

६५९-६६४ णान्ताः-घिणुङ् घृणुङ् घृणुङ् ग्रहणे, घृणि
 घृणि भ्रमणे, पणि व्यवहार-मृत्योः ॥

अ०—णान्ताः षट् सेटश्च ॥

६६५-६६७ तान्ता—यतुङ् प्रयत्ने, युतुङ् जुतुङ्
 भाषने ।

अ०—अथ तान्ताम्रयः सेटश्च । कौशिकम्तु ज्योतिः

१. परिश्रमः मनिन्डोतात्त्विकश्च परिभाषणम् । २. अत्रेति-
 मनुष्ये मयात्मनेव शर्मन्वायस्यपाभावपदे चरितार्थेन्वाद्यान्यस्य
 स्वार्थेऽप्यत्र च ॥

सेद्वये जुतिस्थाने व्युतिमधीते तदसत् व्युतेरादेश्च (उ० २९१) इति सिद्धत्वात् ॥

६६८-६७३ थान्ता—विथृङ् वेथृङ् याचने, नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीःपु च, अथुङ् शैथिल्ये, ग्रथुङ् कौटिल्ये, कत्थि श्लाघायाम् ।

अ०—अथ थान्ताः पट् सेटश्च । कौशिकस्तु विशुर इति सिद्धये यातन इत्याह, तन्न व्यथेरेव श्वशुर० (उ० ४२६) इति निपातनात् सिद्धः, चाद् याचने, उपताप-उपधातः, अत्र याञ्चोपतापो क्रियात्वादर्थो, ऐश्वर्याशिपो तु धर्ममात्रत्वाद् द्योत्ये । यद्वा गंडति श्वतते प्रामादः घंटा ध्वनति संयुज्यते ।

अस्ति समवैतीति द्रव्यगुणसंयोगसत्तासमवायानामिव सिद्धानामप्याख्यातवाच्यत्वेन साध्यतया प्रतीतिरनयोऽर्थत्वमप्यस्तु, यदाहुः—पूर्वापरीभूतं भावं आख्यातेन व्याचष्ट इति, अणोपदेशश्चायं यदाह—सर्वे णादयो णोपदेशाः नृति-नन्दि-नर्दि-नकि-नाटि-नाथृ-नाथृ-नृवर्जा इति तेनाहुः—अदुरु-

१. अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । २. विथुरो राक्षस इत्यर्थः, व्यथधातोः किदुरप्रत्यये विधादेशे व्यथतेऽस्माज्जन इति व्युत्पत्त्या विशुर इति भवति । ३. यास्काचार्याः । ४. पातञ्जलभाष्ये पतञ्जलिः । ५. नाटीति पर्युदासाभौरादिकस्य नटण् अवस्वन्त्यने इत्यस्यैवाणोपदेशत्वं, न तु णट् नृत्ताविति भौवादिकस्य ॥

पसर्गान्रो-णहिनुमीना-नेः (२।३।७७), इति णत्वाम्
प्रनाथते स्यात् । तालव्यादिः, शैथिल्यम्-अगाढता, कौटि-
ल्यं-कुसृतिः बन्धश्च, श्लाघो-गुणारोपः ॥

६७४-६९४ दान्ताः--खिदुङ् श्वेत्ये, वदुङ् स्तुत्यभि-
वादनयोः, भदुङ् सुख-कल्याणयोः, मदुङ् स्तुति-मोद-मद-
स्वप्न-गतिषु, स्पदुङ् किञ्चिच्चलने, किलदुङ् परिदेवने, मुदि
हपे, ददि दाने, हदि पुरीषोत्सर्गे, ष्वदि स्वदि स्वादि आसा
दने, उदि मान-क्रीडनयोश्च कुदि गुदि गुदि क्रीडायाम्, पू
शरणे, ह्रादि शब्दे, ह्रादिङ् सुखे च, पर्दि कुत्सिते श
म्हदुङ् आप्रवणे ॥

अ०—अथ दान्ता एकविंशतिर्हेदि वर्जाः सेटश्च । श्र
गुणक्रिया । स्तुतिर्गुणैः प्रज्ञया, अभिवादनं-पादयोः प्रणिपा
गुणं-मदंश्चकर्मोदयान् गुणानुभवनम्, कल्याणं-श्रेयः-प्री
वयनं, प्रीतिर्मोहनीयनिपाकः, मोदो-हर्षः, स्वप्नेनालम्बा
कदयने, मोद-मद-स्वप्नेष्वकर्मोदयं, स्तुतिगन्धोः मकर्म
परिशीलनं, अकर्मोदयमं, आयः पोषदंशो नेतरी, यन् स्पृ

२. अतिव्ययान्गुणयस्वन्वाज्ञापनं श्लाघा । ३. द
स्वप्ने । ४. म्हदुङ्-स्तुतिनिपाकः । ५. म्हदुङ्-मो पादने दान
६. अत्यन्त-अनुभवो कतिपयः । ७. अनुभवे मकर्मकः ।
८. म्हदुङ् । ९. म्हदुङ् । १०. म्हदुङ् । ११. परिदेवने
स्वप्ने । १२. म्हदुङ्-मदुङ्-वर्जः ॥

७०५-७१८ पान्ताः—तिपृङ् छिपृङ् छेपृङ् क्षरणे, के
कम्पने च, डुप्रेपृङ् केपृङ् गेपृङ् कपुङ् चलने, ग्लेपृङ् दंने-
मेपृङ् रेपृङ् लेपृङ् गती, त्रपौपि लज्जायाम्, गुंपि गोत्स
कुत्सनयोः ॥

अ०—अथ पान्ताश्चतुर्दश सेटश्च । चात् क्षरणे, ।
श्वर्थः, केपृङ् गेपृङ् द्वयं गतावपि, चाच्चलने, गतावपि
गतिर्देशान्तरप्राप्तिः, तत्रैव स्थितस्य-स्पन्दनं चलना
पृथगेषां पाठः, पिदङ्गर्थः ॥

७१९-७२३ वान्ताः—अचृङ् खृङ् शब्दे, लचृङ्
संगने च, कचृङ् वर्णे, क्लीचृङ् अधाष्ट्ये, क्षीचृङ् मदे ।

अ०—अथवान्ताः पद् सेटश्च । चाच्छब्दे, वर्णो-
द्गुह्यादिश्च, एते कचृङ्गादयो यद्यपि दन्त्यौष्ठवान्ताः का-
शब्देऽपि श्रयन्ते तथापि वृद्धौष्ठवान्तमध्ये पठितवन्तादस्य
स्वभावो पठिताः ॥

७२४-७२७ वान्ताः—शीभृङ् चीभृङ् शन्नि-
वन्नि भोजने, गन्नि धाष्ट्ये, रेभृङ् अम्बुङ् रम्बुङ् लम्बुङ्
प्रम्बुङ् रम्बुङ् एम्बुङ् रवम्बे, तम्बुङ् तम्बुङ् वृम्बुङ्
वम्बे, र्निं गन्त्ये, क्लृन्निं प्राप्ती ॥

२. अन्व निन्त्ये गन्ति अनुपृङ्गन्ते अनुपृङ्गन्त्यन्ते प्राप्तिः
३. वान्ताः पान्ताः पान्ताः पान्ताः ॥

अ०—अथ भान्ताः सप्तदश रभिं लभिं वर्जाः सेटश्च ।
रः पकारोऽयमित्येके, स्तम्भः—क्रियानिरोधः, राभस्यं
[योद्यमः, द्वित् त्रिमकर्थः, पिदृढर्थः ॥

७४१—७४३ भान्ताः—भामि क्रोधे, क्षमौपि सेहने,
पृङ् कान्तौ ॥

अ०—अथ भान्तास्त्रयः सेटश्च, कान्तिरभिलापः ॥

७४४—७६० यान्ताः—अयि वयि पयि मयि नयि चयि
ये गतौ, तयि णयि रक्षणे च, दयि दान-गति-हिंसा-
ज्ञानेषु च, ऊयैङ् तन्तुसन्ताने, पूयैङ् दुर्गन्ध-विशरणयोः,
नूयैङ् शब्द-उन्दनयोः, क्षमायैङ् विधूनने, स्फायैङ् ओ-
गायैङ् वृद्धौ, तायृङ् सन्तान-पालनयोः ॥

अ०—अथ यान्ताः सप्तदश सेटश्च । चाद् रक्षणे,
न्दनं-क्लेदनं, दुर्गन्धेऽपीत्यन्ये, ओदित् सूयत्याद्योदितः
४।२।७०), इति क्तयोर्नत्वार्थम्, सन्तानः—प्रबन्धः ॥

७६१—७६९ लकारान्ताः—बलि बल्लि संवरणे, शलि
लने च, मलि मल्लि धारणे, भलि भल्लि परिभाषण-हिंसा-
नेषु, कलि शब्द-सङ्घानयोः, कल्लि अशब्दे ॥

अ०—अथ लकारान्ता नव सेटश्च । दन्त्यौष्ठ्यादिरथं
बलादौ बल प्राणनधान्यावरोधयोरिति त्वौष्ठ्यादिः, घटा-

१. अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं सहनम् ॥

७९८-८१० सान्ताः—संसृङ् प्रमादे, कासृङ् शब्दकु-
याम्, भासि दुभ्रासि दुभ्लासृङ् दीप्तौ, रासृङ् णासृङ्
दे, णसि कौटिल्ये, भ्यसि भये, आङ् शासृङ् इच्छायाम्,
ङ् ग्लसृङ् अदने, घसुङ् करणे ॥

अ०—अथ सान्तास्त्रयोदश सेटश्च । दन्त्यादिः प्रमादोऽ-
पः, भान्तोऽयमित्येके, शब्दस्य कुत्सारोपः, दुभ्रासृ दुभ्ला-
ने द्वितावथ्वर्थी, आङ् इति आङ्पर एवायं प्रयुज्यते
योपसर्गान्नापि केवल इति ज्ञापनार्थम्, मूर्धन्यान्तोऽय
ते चन्द्रः ॥

८११-८२८ हान्ताः—ईहि चेष्टायाम्, अहुङ् प्लिहि
ने, गर्हि गल्हि कुत्सने, बर्हि बल्हि प्राधान्ये, बर्हि बल्हि
भाषण-हिंसा-च्छादनेषु, वेहृङ् जेहृङ् वाहृङ् प्रयत्ने,
हृङ् निक्षेपे, ऊहि तर्के, गाहौङ् विलोडने, ग्लाहौङ् ग्रहणे,
ङ् महुङ् वृद्धौ ॥

अ०—अथ हान्ता अष्टादश सेटश्च । दानेऽप्यन्ये, ओ-
दी एतौ, पूर्वौ तु दन्त्यौष्ठ्यादी, निद्राक्षेपे इत्यन्ये, तर्क
रेक्षा, विलोडनं-परिमलनम्, गृहौङ् इत्येके ॥

८२९-८३६ क्षान्ताः—दक्षि शैश्ये च, धुक्षि धिक्षि
शीपन-क्लेशन-जीवनेषु, वृक्षि वरणे, शिक्षि विद्योपादाने,

८७६-८८४ पान्ताः-ऋषी आदान-संवरणयोः, भेषुग् भये, भेषुग् चलने च, पपी वाघन-स्पर्शनयोः, लपी कान्तौ, चपी भक्षणे, छपी हिंसायाम्, त्विपीं दीप्तौ, अपी [गत्यादानयोः]

अ०—अथ पान्ता नव, त्विपीं वजाः संदथ, चकाराद् भये, स्पर्शनं-ग्रन्थनम्, अयं स्पर्श इत्येके, कान्तिरिच्छा, अव-पूर्वा दान-निरसनयोश्चेत्येके निरसनमपाकरणम्, अवत्वे-पते-अवत्वेपति, ददाति-निरस्यति-दीप्यते चेत्यर्थः ॥

८८५-८८६ सान्तौ असी गत्यादानयोश्च, दासुग् दाने ॥

अ०—अथ सान्तौ द्वौ सेटौ च, चकाराद् दीप्तौ ॥

८८७-८८८ हान्तौ—माहृग् माने, गुहौग् संवरणे ॥

अ०—अथ हान्तौ द्वौ सेटौ च, मानं-वर्त्तनम् ॥

८८९-क्षान्तः—म्लक्षी भक्षणे ॥

अ०—अथ क्षान्तः सेट् च, अयं भक्षीत्यन्ये ॥

इत्युभयपदिनः

अथ यजादयो नव श्चि वदवर्जा अनिटश्च वक्ष्यन्ते ।

१४४ यर्जी देवपूजासंगतिकरणदानेषु ॥

१४५-१४७ एदन्ताः—वेग् तन्तुसन्ताने, व्यंग सं-
गो, हेग् स्पर्धाजन्तयोः ॥

१४८ अथ एदन्तास्यगोऽनितश्च, संवरणं—आन्तास्य

१४९ पान्तः—द्वर्षी बीजसन्ताने ॥

१५० दान्तः—वर्षी प्रापणे ।

॥ उभयतो भाषा ॥

१५१ पान्त एकः द्वि विमकर्षः, बीजानां तन्तुसन्तानेषु
१५२ दान्त एक इति ॥

॥ अथपदिनः ॥

१५३ दान्तः—द्विर्षी संवर्षी ॥

१५४ पान्त एकः द्विर्षी संवर्षी, व्यंग सं-
गो, हेग् स्पर्धाजन्तयोः ॥

१५५ दान्तः—वर्षी प्रापणे ॥

१५६ पान्तः—द्वर्षी बीजसन्ताने ॥

न्यस्यैव घटादिकार्यार्थमिह पाठः, एवमन्येषामप्युत्तराणां
घटादिकार्यार्थमिह पाठो ज्ञेयः ॥

१७०-१०११ कान्ताः-एक स्तक प्रतीघाते, चक तृप्तौ
व. अक कुटिलायां गतौ च । खान्तः-कखे हसने । गान्ताः-
अग अकवत्, रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे, हगे हगे पगे सगे
एगे स्थगे संवरणे । टान्ताः-वट भट परिभाषणे, णटनंतौ ।
डान्ताः-गड सेचने, हेड वेष्टने, लड जिहोन्मथने ।
णान्ताः-फण कण रण गतौ, चण हिंसादानयोश्च, शण
श्रण दाने । थान्ताः-स्रथ क्नथ कलथ क्रंथ हिंसार्थाः ।
दान्तौ छद उर्जने, मदै हर्षग्लपनयोः । नान्ताः-एन स्तन
ध्वन शब्दे, खन अवतंसने, चन हिंसायाम् । रान्तः-

१. घटादित्वान्तृणन्तं प्रयुङ्क्त इति नरयति, अन्यत्र नार-
यति । २. अयमात्मनेपद्यपि तेन चकते । ३ कुटिलायां गता-
वित्यर्थः । ४ वेष्टने वाटयति भृतौ भाटयतीति रूपं परिभाषण-
भिन्नार्थे । ५. नतौ नटति तेन नृत्तौ नाटयति ह्रस्वाभावः । ६
हेड्डः अनादरे इत्यस्यात्मनेपदिन उत्सृष्टानुबन्धस्यार्थविशेषे
मित्त्वार्थमनुवाद आत्मनेपदिष्वनुक्त्वा परस्मैपदिषु पाठसाम-
र्थ्यात् परस्मैपदं हेडति-अहिडी-अहीडी-इत्यादि रूपं भवति ॥
७. चौरस्योक्त्वाथयती तु यौजादिकस्य घबन्ताद् वा णिच्,
जाप्त-नाट-क्राथ-पिपो हिंसायाम् (२।२।१४), इति निर्दे-
शाद् वा ह्रस्वाभावः ॥

९५४-९६५ जान्तः-श्रौजुङ् गति-ज्ञानयोः । श्रौजुङ्
 व्यथिप् भयनलेनयोः, प्रथिप् प्रख्याने । दान्ताः-स्ते
 मर्दने, स्त्रदिप् स्त्रदने, कदुङ् क्रदुङ् कृदुङ् वैकृत्ये । पान्ताः-
 कृपि कृपायाम् । रान्तः-त्रित्वरिप् गम्भ्रमे । मान्ताः-
 पणिप् विस्तारे । शान्तः-दक्षि हिंसागन्धोः ॥

अ०-अथ शान्तौ द्वौ प्रख्याने-प्रसिद्धिः । श्रौजुङ्
 पान्ताः श्रौजुङ् श्रौजुङ्-विदारणम्, विकृतः कान्तगन्तव्य
 कृपे ता वैकृत्यं वैकृत्य इति चन्द्रः । पान्त एकः श्रौ
 ता गन्ता एकः गन्तामोञ्जाशुकागिता जीवि ज्ञानेकान्त
 र्गता ग पथे कर्तापि, गान्त एकः प्रयान्त्यन्ते । श्रौ
 पान्ता दान्ता श्रौजुङ् वैकृत्यं श्रौजुङ् श्रौजुङ्-कान्तो
 पान्त श्रौजुङ् ।

आन्तमनेपदिनः ॥

श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके । कान्त
 श्रौजुङ् । कान्तौ श्रौजुङ् श्रौजुङ् ॥

श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके, श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्
 श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके, श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्
 श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके, श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्

श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके, श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्
 श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्-श्रौ पाके, श्रौजुङ् श्रौजुङ् श्रौजुङ्

ज्वर रोगे । लान्ताः—चल कम्पने, हल हल चलने, ल
दीप्तौ च ।

वृत् घटादिः परस्मैभाषा ॥

वृत्घटादिः, इत्याचार्यश्रीहैमचन्द्रानु० श्वादयो निरनुक्ताः

अ०—अथ कान्ताश्चत्वारः सेटश्च, चात् प्रतीघाते, अङ्
टिलायां गतौ पठितोऽयमपि लाघवार्थं तद्वत् पठितः, सान्
एकः, गान्ता नव संवरणं—आच्छादनम्, दान्तास्तम्
सेटश्च, दान्तास्त्रयो जिह्वया—उन्मथनं जिह्वोन्मथनम्
जिह्वोन्मथयोः केचित् तन्मतसद्ब्रह्मार्थं जिह्वा च जिह्वा
विषया क्रिया च जिह्वोन्मथनं चेति समाहारः, गान्ताः
पङ् गतौ घटादित्वाणो फणयति, अन्यत्र फणयति—क
निःस्नेहयति=इत्यर्थः, फणि रणी पूर्वपठितावेव घटाद्यं
पुनः पठितौ चाद्गतौ, थान्ताश्चत्वारः, दान्तौ द्वौ उर्वरौ
प्राणनं चलं च लदण् संवरण इति चूरादौ पठिष्यमानोऽप्युर्वरौ
घटादिकार्यार्थमिहाधीतः, मदेच् हर्षइत्ययमनयोरर्थयोघटादि-
कार्यार्थमिहाधीतः नान्ताःपञ्च, अन्त्यौ पूर्वपठितावपि
अर्थविशेषे घटादिकार्यार्थमिहाधीतौ शब्देऽपि स्वानयती
त्यन्ये, अथ गन्त एकः सेट्, लान्ताश्चत्वारः सेटः चात्र-
लने ज्वलादावधीतोऽप्यर्थविशेषे घटादिकार्यार्थमिहाधीतः
केचिन् देलि-वलि-स्त्रलि [क्षपि] त्रपीणामपि घटा-
१. चलथानोरपि ज्वलवन कार्यं भावनीयम् । २. तन्मते
दलयति चलयति स्त्रलयति क्षपयति त्रपयतीत्यपि भवति ॥

इन्वमिच्छन्ति इति परस्मैपदिन इत्यादिभ्याद्यो निम्नुबन्धा
 भातवः ।

अथादि भातवः समाप्ताः ॥

अथ अदादौ परस्मैपदिनो भातवः ॥

१-१५ अदं प्पांक् भक्षणं, भांक् दीप्ती, यांक् प्रापणे,
 वांक् गति-गन्धनयोः, प्पांक् शीत्ते, थ्रांक् पाके, द्रांक् कुम्भि-
 नगती, पांक् रक्षणं, लांक् आदानं, गांक् दानं, दौळ् लवने,
 म्पांक् प्रकथने, प्रांक् पूरणे, मांक् माने ॥

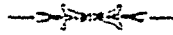
अ०—कित्करणं अदादिज्ञापनार्थं एवं सर्वत्र, आदन्ता-
 धतुर्देश आनि पन्थने स्वयमेषेणर्थः, कुम्भिता गतिः—पला-
 यनं स्वप्नश्च, बकारो अयो दाधौ दा (३।३।५), इत्यत्र
 विशेषणार्थः प्रकटन इत्यन्ये, मानं-वर्त्तनम् ॥

१६-१८ इदन्तो—इंक् मारणे, इण्क् गती । इदन्तो
 धींक् प्रजन-कान्ति-अवन-म्वाने च ॥

१. आदानेऽपीति कश्चिन । २. पितृवाञ्छ दासंता अथौ
 दाधौ दा (३।३।५), इति सूत्रेण । ३. अयं वतुर्ण्वेव लकारेषु
 प्रयुज्यत इति केचिन ॥

दाने, ऋदन्त एकः चकाराद् धारणे, जान्तौ द्वौ, चान्तोऽयमिति [सभ्याः], पान्त एककुः, उभयपदिन इत्यादयोऽदादयः कितो धातवः ।

अदादयो धातवः समाप्ताः ॥

अथ दिवादयो धातवः ।

१ दिवृच् क्रीडा-जय-इच्छा-पणि-द्युति-स्तुतिगतिपु ।

अ०—अथ इय विकरणा दिवादयो वर्णक्रमेण निर्दिश्यन्ते, तत्रापि पूर्वाचार्यप्रसिद्धानुरोधेन दिवेरादौ पाठः, जये-च्छा-विर्जीनिषा, पणिर्व्यवहारः क्रियादिः, दिवादिज्ञापनार्थचित्करणमेवं सर्वत्र ॥

२-३ ऋदन्तौ—जृष् जृष् च जरसि ।

४-७ ओदन्ताः—शौच् तक्षणे, दौ छौच् छेदने, पौच अन्तकर्मणि ॥

अ०—अथ ऋदन्तौ द्वौ जरा-वयोहानिः, पितोऽहर्था अन्त्यो पिद् इत्येके, ओदन्ताश्चत्वारस्तक्षणं-तनूकरणम् अन्तकर्म-विनाशः ॥

८ डान्तः—व्रीड् लजायाम् ।

त्यर्थः, पान्त एकः, सान्ताश्चत्वारो हुतिः-कौटिल्यम्,
हान्तौ द्वौ पुह तृप्तावित्येके ॥

पुपादि ।

३२ पुपञ्च पुष्टौ

अ०—अथ दिवाद्यन्तर्गणः पुपादिः परस्मैपद्येव तत्रापि
प्रसिद्धानुरोधाद् आदौ पुपं च पुष्टौ, अकर्मकोऽयम् ॥

३३ चान्तः—उचच् समवाये ।

३४ टान्तः—लुटच् विलोटने ।

३५-३८ दान्ताः—ष्विदाञ् गात्रप्रक्षरणे, क्लिदाञ्
आर्द्राभावे, जिष्विदाञ् स्नेहे, जिष्विदाञ् मोचने च ।

अ०—चान्त एकः समवाय-ऐक्यम्, टान्त एकः,
दान्ताश्चत्वारो गात्रप्रक्षरणं-वर्मन्तुतौ, जित्वं ज्ञानेच्छा०
(५।२।९२), इति सत्यर्थं कार्यमेवमुत्तरेऽपि, चात् स्नेहे ॥

३९-४४ धान्ताः—क्षुधञ् बुभुक्षायाम्, श्रुधञ् शौचे,
कुधञ् कोपे, पिधञ् संराद्धौ, गृधञ् अभिकाङ्क्षायाम्, रधौञ्
हिंसा संराद्धयोः ॥

अ०—धान्ताः—शौचं-नैर्मल्यम्, संराद्धिः-निष्पत्तिः,
संराद्धि-पाकः, रधौञ् हिंसायाम् चेत्यकृत्वाऽस्यात्र निर्देशः
संराद्धिं भेदज्ञापनार्थः ॥

त्यर्थः, षान्त एकः, सान्ताश्चत्वारो हुतिः-कौटिल्यम्, हान्तौ द्वौ पुह तृप्तावित्येके ॥

पुपादि ।

३२ पुपंच् पुष्टौ

अ०—अथ दिवाद्यन्तर्गणः पुपादिः परस्मैपद्येव तत्रापि प्रसिद्धानुरोधाद् आदौ पुपं च पुष्टौ, अकर्मकोऽयम् ॥

३३ चान्तः—उचच् समवाये ।

३४ टान्तः—लुटच् विलीटने ।

३५-३८ दान्ताः—ष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे, क्लिदांच् आर्द्राभावे, जिष्विदाच् स्नेहे, जिक्ष्विदाच् मोचने च ।

अ०—चान्त एकः समवाय-ऐक्यम्, टान्त एकः, दान्ताश्चत्वारो गात्रप्रक्षरणं-वर्मस्तुतौ, जित्वं ज्ञानेच्छा० (५।२।१२), इति सत्यर्थे क्तार्थमेवमुत्तरेऽपि, चात् स्नेहे ॥

३९-४४ धान्ताः—क्षुधंच् बुभुक्षायाम्, श्रुधंच् शौचे, क्रुधंच् क्रोपे, पिधुंच् संराद्धौ, गृधुंच् अभिकाङ्क्षायाम्, रधौच् हिंसा संराद्धौः ॥

अ०—धान्ताः—शौचं-नैर्मल्यम्, संराद्धिः-निष्पत्तिः, संराद्धि-पाकः, रधौच् हिंसायाम् चेत्यकृत्वाऽस्यात्र निर्देशः संराद्धि भेदज्ञापनार्थः ॥

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

विष्णुः, कश्चित् विष्णुं नम इति श्रुत्वा पृथिवीं पृथिवीं, वसु न
 षडादित्यं त्रिदशैर्देवैः ॥१३१२३॥ इत्युक्तं तस्मिन्निन्दितं,
 वसुभ्यो वसुभ्यः, आत्मभ्यो वसुभ्यः ॥
 ६—उदन्तः—पुंस्त्वै कर्णः ।
 ७—उदन्तः—स्वयं आच्छादन्तं, कर्णं विष्णुः
 पुंस्त्वै वसु ।

उभयतो वापः ॥
 ३०—उदन्त एकः, कर्दन्तौषधः ॥
 इति उभयपदिशः ॥

१० उदन्तः—द्विदि गतिवृत्त्याः ।

११—१२ उदन्तौ—शुद्धे श्रवणं, उदुदं उपवासं ।

१३—१४ कर्दन्तौ—पुंस्त्वै शीतौ, स्मृदं पाजन्तं च ।

३०—उदन्त एकः, उदन्तौ द्वौ, गताविलम्बं, द्विव
 षडशुः, कर्दन्तौ द्वौ, चकारान् शीतौ ॥

१५—१६ कान्तौ—शक्यं शक्यं, त्रिकं विष्णुः

१७ गान्तः—त्रिगं विष्णुः ॥

१८ गान्तः—पुंस्त्वै विष्णुः ॥

निर्वाणान्याः ।

१४-१७ इदंताः—सि पीव गती, सिव पाण, सिव
वृद्धिः, सुधादिस्वद्विखन्तगुणोऽप्यक सुपूर्णाः ॥

पुदिनश्च, यथः परस्परपुदिनः सिद्धीत वर्जाः सुदश्च, उपदंती
अ०—अथ सुचादयोऽष्टौ, तत्राद्याः पञ्चानिह उपप-

द्वैतसिचादिः ॥

परिधाते, पिश्वे अवयव ।

उदने, लिपीत उपदंते, पिपीत अयम्, कर्त्तव्य उदने, सिद्धीत
६-१३ सुचलंती मायाम्, सिद्धलंती कामे, उदलंती
गणं सव्यं वेपथ, अलिमवने-त्यागः ॥

मसिञ्जलवृत्तानादीं उदंति व्ययने, लिचं तु उदंतिज्ञाप-
अ०—अथ उदंतीया त्र्यंशमप्यु मरुदयंते, तत्रापि

दिशोति अलिमवने, कर्त्तव्य लिखने ।
१-५ उदंति व्ययने, अर्त्तव्य पाके, लिपीत अयम्,

अथ उदंतीया यावतः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सिद्धीत अयम् अयम् ॥

अ०—अथ यावत् पुदि, यावत् पुदि, त्र्यंशमप्यु

विश्वामित्रः

१०—अथ राजा अथ, उद्वेग-निवृत्तयाम्, चकार
 निवृत्तयाम्, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं
 उद्वेगं चकार, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं
 उद्वेगं चकार, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं

१०—अथ राजा अथ

१०—अथ राजा अथ, उद्वेग-निवृत्तयाम्, चकार
 निवृत्तयाम्, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं

१०—अथ राजा अथ, उद्वेग-निवृत्तयाम्, चकार
 निवृत्तयाम्, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं

१०—अथ राजा अथ, उद्वेग-निवृत्तयाम्, चकार
 निवृत्तयाम्, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं

१०—अथ राजा अथ, उद्वेग-निवृत्तयाम्, चकार
 निवृत्तयाम्, उपदेशोऽपि चकार, चकार उद्वेगं

यमित्यन्ये, पठुण् अयमित्येके, णान्ताः पट् सेटश्च, प्रेरणं-
 नम्, तान्ताः पट्, उदित्वान्नोऽन्ते चिन्तयति णिवेत्स्य
 अन्थघट्टचन्देरनः (५।३।१११), इत्यनापवादे भू
 भूपिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलि
 (५।३।१०९), इति अङ्गि चिन्ता, भीष्यादिभ्योऽः
 अप्रत्ययेऽपि णेलुकि भीषादीनां सिद्धौ-अङ्गविधानं णे
 नित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन णेलुगभावे संयोगात् (२।१।५
 इयि चिन्तिया तथा 'न यमेन न जातवेदसा न कुवेरेण
 वज्रपाणिना मधवो युधि सुप्रकम्पयाः श्वसनेनैव वसुध
 ॥ १ ॥ अत्र सु[प्र]पूर्वात् कम्पेः खल्लि, णेलुगभावे
 अयादेशे च सुप्रकम्पया इति सिद्धम्, ज्ञापकेन च
 लुगभावो ज्ञाप्यते आमादिषु तु सर्वत्र अव्यभिचा
 इति आमन्तात्वाय्येत्नावय् (४।३।८५) इतिवत्
 इति वचनं, अयं वन्दने इति चन्द्रः, संशब्दनं-
 पोपदेशोऽयमिति नन्दी, कृच्छ्रजीवनेऽप्ययमित्यन्ये ॥

७९-८२ थान्ताः—पथुण् गतौ, थथण् प्रतिह
 प्रक्षेपणे, प्रथण् प्राह्याने ।

१ भद्रुण् कल्याणे । २ दुःस्वीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रा
 (५।३-१३९) इति सूत्रेण 'उपमर्गो न व्ययभायी' इ-
 त्त्वं प्रत्यय स्तस्य मन्तस्यैकवचनम् । ३ 'णिल्लोपोऽप्यनि-
 परिभाषया । ४ पुंन आदर-अनादरयोः ॥

२३७-ऋदन्तः—गृणि विज्ञाने ।

अ०—अथ उदन्त एकः, ऋदन्त एकः, विज्ञापने-
त्येके, कृणीति कारयते चन्द्रः ।

२३८-चान्तः—वञ्चिण् प्रलम्भने ।

२३९-टान्तः—कुटिण् प्रतापने ।

२४०-२४१ दान्तौ—मदिण् तृप्तियोगे, विदिण् चेत-
नाख्याननिवासेषु ।

२४२-नान्तः—मनिण् स्तम्भे ।

२४३-२४४ लान्तौ—बलि भलिण् आभ्रण्डने ।

२४५-वान्तः—दिदिण् परिकूजने ।

२४६-पान्तः—वृषिण् क्षुत्तिचेन्द्रे ।

२४७-२४८—क्षान्तौ—कुक्षिण् अवक्षेपे, लक्षिण्
आलोचने ।

अ०—अथ चान्त एकः, प्रलम्भनं-मिथ्याफलाख्यानम्,
टान्त एकः, दान्तौ डौ, तृप्तिशोधन इत्येके-तृप्तेः शोधनं-

१. अन्यत्र विदुः ज्ञाने वेति, विदिच् सत्तायाम् विदते,
विद्वृन्ती व्येन विन्दति-विन्दते, विदिच् विचारणे, विन्दते ।

२. निरूपणप्रतिबन्धः । ३. एतन्नसामर्थ्यमित्यन्धे ॥

२६६-२६७ भान्तौ—डम्भि डिम्भिण् सङ्घाते ।

२६८-२७० मान्ताः—स्यमिण् वितर्के, शमिण् आलो-
चने, कुस्मिण् कुस्मयने ।

२७१-२७३ रान्ताः—गूरिण् उद्यमे, तन्त्रिण् कुडुम्भ
धारणे, मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ।

२७४ लान्तः—ललिण् इप्सायाम् ।

२७५-२७६ शान्तौ—स्पशिण् ग्रहण्-श्लेषणयोः,
दंशिण् दशने ।

२७७-२७८ सान्तौ—दंशिण् दर्शने च, भन्मिण्
तर्जने च ।

२७९ शान्तः—यथिण् पूजायाम् ।

आत्मने भावाः ॥

अ०—अथ कान्ताद्ययः, ज्ञान् एहः, यत् उदने
अयति तथा अन्मपति-निशामयति-मादयति-कृत्ययति-
अन्वयति-विशदयतीत्यादौ परस्मैपदं इत्यने नद् भावो
सङ्घाते इत्थीति-इति पुनर्त्थीतिप्रदर्शनात्-अन्वयति-यत्
अन्वयति इत्यने नद् भावो इति अयति न् इत्यने नद् भावो

२६६-२६७ भान्तौ—उम्भि उम्भिण् मञ्जाने ।

२६८-२७० भान्ताः—स्यमिण् वितर्के, शमिण् आलो-
चने, कुस्मिण् कुस्मयने ।

२७१-२७३ सान्ताः—गुरिण् उद्यमे, तन्त्रिण् कुटुम्ब
धारणे, मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ।

२७४ लान्तः—ललिण् इप्सायाम् ।

२७५-२७६ शान्तौ—स्पशिण् ग्रहण्—श्लेषणयोः,
दंशिण् दर्शने ।

२७७-२७८ सान्तौ—दंशिण् दर्शने च, भर्त्सिण्
तर्जने च ।

२७९ क्षान्तः—यक्षिण् पूजायाम् ।

आत्मने भाषाः ॥

अ०—अथ कान्तास्त्रयः, जान्त एकः, यत्तु लक्ष्ये
तर्जयति तथा भर्त्सयति—निशामयति—भालयति—कुत्सयति—
वञ्चयति—निवेदयतीत्यादौ परस्मैपदं दृश्यते तद् भ्वाद्दौ
राजृग् दुभ्राजि—इति पुनर्भ्राजिग्रहणेनात्मनेपदनित्यत्वज्ञा-
पनात् सिद्धम् । टान्तौ द्वौ, अप्रदान इत्येके, ङान्तोऽयमि-

१. व्रुटिण् ।

२६६-२६७ भान्तौ—उष्मिणि उष्मिण्य गङ्गायाम् ।

२६८-२७० मान्ताः—स्पृशिमिण विनक्ति, अस्मिण् आला-
चने, कृशिमिण कृशमयने ।

२७१-२७३ गन्ताः—सृशिमिण उद्यमे, मन्त्रिमिण कृशम्य
भारणे, मन्त्रिमिण गुप्तभाषणे ।

२७४ लान्तः—ललिमिण इष्यायाम् ।

२७५-२७६ शान्तौ—स्पृशिमिण प्रहणे—क्षेपणयोः,
दंशिमिण दर्शने ।

२७७-२७८ मान्तौ—दंशिमिण दर्शने च, भस्मिमिण्
तर्जने च ।

२७९ शान्तः—यक्षिमिण् पूजायाम् ।

आत्मने भाषाः ॥

अ०—अथ कान्तास्त्रयः, जान्त एकः, यत्तु लक्ष्ये
तर्जयति तथा भर्त्सयति—निशामयति—भालयति—कुत्सयति—
वञ्चयति—निवेदयतीत्यादौ परस्मैपदं दृश्यते तद् भ्वाद्दौ
राजृग् दुभ्राजि—इति पुनर्भ्राजिग्रहणेनात्मनेपदनित्यत्वज्ञा-
पनात् सिद्धम् । टान्तौ द्वौ, अप्रदान इत्येके, ङान्तौऽयमि-

१. वृष्टिम् ।

खेटण् भक्षणे, खोटण् क्षेपे, पुटण् संसर्गे, वटुण् विभाजने ।

२९९-३०० ठान्तौ-शठ श्रठण् सम्यग्भाषणे ।

३०१-डान्तः-दण्डण् दण्डनिपातने ।

३०२-३०९ णान्ताः-त्रणण् गात्रविचूर्णने, वर्णण् वर्ण-
क्रियाविस्तारगुणवचनेषु, पर्णण् हरितभावे, कर्णण् भेदे,
तूणण् सङ्कोचने गणण् सङ्ख्याने, कुण गुणण् आमन्त्रणे ।

अ०-अथ इत उर्ध्वं युजादेः अदन्तत्वं धातूनां
विधीयते, ततश्च अन्तः (४ । ३ । ८२), इत्यल्लुरु
स्थानित्वाद् गुणवृद्धयोः समानलोपित्वाच्च सन्वद्भावदी-
र्घोपान्त्यह्रस्वानामभावः, कान्तौ द्वौ, अङ्कादीनां तूक्त
फलाभावेऽपि पूर्वाचार्यानुरीधेनादन्तेषु पाठः, णिजभा-
वेऽनेकस्वरत्वाद्यङ्निवृत्त्यर्थं इत्येके, द्रमिलास्त्वेवं प्रका-
राणामदन्तत्वविधानसामर्थ्यात्-अल्लोपाभावं मन्यन्ते, णिज-
भावेऽप्यदन्तत्वर्थस्य पाठस्तेनानेकस्वरत्वाद्यद् न भवति,
एवं सूत्रि रुक्षि गर्वि प्रभृतीनां पाठे प्रयोजनमुन्नेयम्,
अनदन्ता एवैते इत्येके, खान्तौ द्वौ सुखनं दुखनं च
तन्क्रिया, गान्त एकः, धान्त एकः, चान्तौ द्वौ, जान्ता-

१ वर्णयति कश्चिः, सुवर्णं वर्णयति, इयं वर्णना, राजानं
वर्णयति ।

३२६-३३० गान्ताः—गामण् क्षीणे, गोमण् उपदे-
पने, गामण् गान्त्वने, आमण् आमन्वणे, स्तोमण् श्वाचायाम् ।

३३१ यान्तः—व्ययण् विनयमन्मर्मे ।

३३२-३४३ गन्ताः—मूत्रण् निमोचने, मूत्रण् प्रसवणे,
पारतीरण् कर्मगमाप्तौ, कत्र गात्रण् शैथिल्ये, नित्रण् नित्र-
क्रियाकदाचिदृच्छोः, छिद्रण् भेदे, मिश्रण् संपर्चने, वरण्
ईप्सायाम्, स्वरण् आश्रये, शरण् दौर्बल्ये, कुमारण् क्रीडायाम् ।

३४४-३४८ लान्ताः—कलण् संख्यानगन्थोः, शीलण्
उपधारणे, वेल कालण् उपदेशे, पल्यूलण् लवनपवनयोः ।

३४९ शान्तः—अंशण् समाघाते ।

३५०-३५१ पान्ताः—पपण् अनुपसर्गः, गवेपण् मार्गणे,
मृपण् क्षान्तौ ।

३५३-३५५ सान्ताः—रसण् आस्वादनस्नेहनयोः,
वासण् उपसेवायाम्, निवासण् आच्छादने ।

३५६-३६० हान्ताः—चहण् कल्कने, महण् पूजायाम्,
रहण् त्यागे, रहण् गतौ, स्पृहण् ईप्सायाम् ।

३६१—क्षान्तः—रुक्षण् पारुष्ये ।

परस्मैभाषाः ॥

कमेव, इदन्नागमः, मनिर्गननम्, गनाविन्यन्थे, गिन्वस्य
 णिजभावे फलवत्कत्तेयांमनेपदार्थत्वाद्, एवमुत्तरयोगि,
 उदन्त एकः, कदन्त एकः, कदन्त एकः ॥

३८०-३८१ कान्तौ--चीक शीकण् आमर्षणे ।

३८२ गान्तः--मार्गण् अन्वेपणे ।

३८३-३८६ चान्ताः--पृचण् संपर्चने, रिचण् वियो-
 जने च, वचण् भाषणे, अर्चिण् पूजायाम् ।

३८७-३८८ जान्तौ--वृजैण् वर्जने, मृजौण् शौचा-
 लङ्कारयोः ।

३८९ ठान्तः--कटुण् शोके ।

३९०-३९४ थान्ताः--श्रन्थ ग्रन्थण् संदर्भे, क्रथ अर्दिण्
 हिंसायाम्, श्रथण् बन्धने च ।

३९५-३९८ दान्ताः--वदिण् भाषणे, छदण् अपवारणे,
 आडः सदण् गतौ, वृदण् संदीपने ।

३९९ धान्तः--शुंधिण् शुद्धौ ।

४००-४०१ नान्तौ--तनूण् श्रद्धाघाते उपसर्गाद्
 दैर्घ्ये, मानण् पूजायाम् ।

४०२-४०४ पान्ताः--तपिण् दाहे, वृपण् प्रीणने, आ-
 प्लृण् लम्भने ।

कमेत, इत्यन्तामपः, मनिमेननम्, मनात्पिन्यन्ते, मिन्यन्
 मिजभाने कञ्चान्कचैर्यान्मनेपदार्थत्वाद्, एवमुत्तरयोगि,
 उदन्त एकः, कदन्त एकः, कदन्त एकः ॥

३८०-३८१ जान्ती--नीक शीकण् आमर्षणे ।

३८२ गान्तः--मार्गेण् अन्नेपणे ।

३८३-३८६ चान्ताः--पृचण् संपर्चने, रिचण् वियो-
 जने च, वचण् भाषणे, अर्चिण् पूजायाम् ।

३८७-३८८ जान्ती--वृजेण् वर्जने, मृजौण् शौचा-
 लङ्कारयोः ।

३८९ ठान्तः--कट्टण् शोकं ।

३९०-३९४ धान्ताः--श्रन्थ ग्रन्थण् संदर्भे, क्रथ अर्दिण्
 हिंसायाम्, श्रथण् बन्धने च ।

३९५-३९८ दान्ताः--वदिण् भाषणे, छदण् अपवारणे,
 आडः सदण् गतौ, वृदण् संदीपने ।

३९९ धान्तः--शुधिण् शुद्धौ ।

४००-४०१ नान्तौ--तनूण् श्रद्धाघाते उपसर्गाद्
 दैर्घ्ये, मानण् पूजायाम् ।

४०२-४०४ पान्ताः--तपिण् दाहे, तृपण् प्रीणने, आ-
 प्लृण् लभने ।

1957

1957

1957

प्रथमं परिशिष्टम्

श्री हर्षकुलगणिविरचितानि

धातुस्थितानुबन्धफलानि ।

आदौ वक्ष्येऽनुबन्धानां सर्वधातुनिवासिनाम् । फलानि तेष्वकारः स्यात् सुखोच्चाराय जीवञ्चत् ॥ १ ॥
आकार आदित इतीट् निषेधाय कयोर्भवेत् । मिन्नवद्वेदनिषेधादिहेतुश्चारम्भभावयोः ॥ २ ॥
प्रमेदितः प्रमन्नश्च यथा मिन्नं च मेदितम् । अनेनेति नवा भावारम्भ इत्यत्र कीर्त्तितः ॥ ३ ॥
इकार ईडितः कर्त्तर्यात्मनेपदसूचकः । एधतेवदीकारस्तु व्यक्तोभयपदात्मकः ॥ ४ ॥
ईगितस्सूत्रनिर्दिष्टो यजते यजतीतिवत् । उति स्वरात्तन्वदतिवन्नोऽन्त इत्युदितः स्वरात् ॥ ५ ॥

१. जीव प्राणधारण इत्यत्राकारवदिति भावः । २. आदितः (४ । ४ । ७१) इत्यनेन कयोरादिरिण् न स्यात् । ३. नवा भावारम्भे (४ । ४ । ७२) इत्यनेन कयोरादिरिड् वा न स्यात् । ४. ईडितः कर्त्तरि (३ । ३ । २२) इत्यनेन कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । ५. ईगितः (३ । ३ । ९५) इत्यनेन फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् ।

महीयते । अमहीयिष्ट । महीययति । अमहीयियत् । महीयिता
 । २ । हृणीद् रोपे लज्जायामपि । हृणीयते । ' कथं न पत्या
 धरणी हृणीयते ' । मनि, हृणीयियिपते । णिगि, हृणीययति
 । ३ । मन्तु तु रोपार्थं वैमनस्येऽपि । मन्तूयति । मन्तूयियि-
 पति । णिगि, मन्तूययति अद्यतन्यां, अमन्तूयीत् । ४ ॥ २ ॥

असु मानसोपतापे वल्गु तु माधुर्यपूजयोः रुयातः ।

वेङ्, लाङ्, वेट्, लाट् धौर्त्येऽप्यस्वप्ने पूर्वभावेऽपि ॥ ३ ॥

असु मानसोपतापे । असूयति । अन्ये तु असूङ् दोषा-
 विष्कृतौ रोपे । असूयते, इत्याहुः । असूयियिपति । आसू-
 यीत् । णिगि, असूययति । ङे, आसूयियत् । ५ । वल्गु तु
 माधुर्यपूजयोः । वल्गूयति । अद्यतन्यां, अवल्गूयीत् । वल्गू-
 यांचकार । ६ । ' वेङ्, लङ्, वेट्, लाट् धौर्त्येऽस्वप्ने पूर्वभा-
 वेऽपि ' । आद्ययोर्द्वयोर्ङकार आत्मनेपदार्थः । वेयते । लायते ।
 कण्ठादेस्त्वृतीयावयवस्य द्वित्वे, वेयिपिपते लायिपिपते । अवे-
 यिष्ट । अलायिष्ट । वेयांचक्रे । लायांचक्रे । ८ । वेट्, वेट्यति ।
 लाट्, लाटयति ॥ १० ॥ ३ ॥

अल्पार्थकुत्सयोर्लिट् लोट् दीप्तौ इरज इरस ईर्ष्यार्थौ ।

भिष्णज उपसेवायां भिपञ् चिकित्सार्थ उरस ऐश्वर्ये ॥ ४ ॥

अल्पार्थकुत्सयोर्लिट् । लिट्यति । यक्प्रत्ययस्य किञ्चान्न
 गुणः । ११ । लोट् दीप्तौ । लोट्यति । लोटिचपिपति । लोटि-
 पिपति । लोटिचता । लोटिता । " क्यो वा " ॥ ४ । ३ । ८१ ॥

उपस प्रभातवाच्ये; प्रभातार्थे इत्यर्थः । उपस्यति रात्रिः; प्रभातीभवतीत्यर्थः । रेपा चित्रे । रेपायति; चित्रं करोतीत्यर्थः । २५ । पयसिति प्रसवे । पयस् इति धातुः प्रसवे, उत्पत्तौ । पयस्यति गौः । पयः प्रसूते इत्यर्थः । वेला समयार्थे । वेलायति चैत्रः; कालविलम्बं करोतीत्यर्थः । २७ । चरण गतौ । चरण्यति; गच्छतीत्यर्थः । २८ । अगद् तन्त्रार्थः । तन्त्रमौषधं तस्यार्थे । अगद्यति; औषधं करोतीत्यर्थः । २९ ॥ ६ ॥

तिरस तरण प्रसिद्धौ डुवस तु परितापपरिचरणयोः स्यात् । कुसुभ क्षेपेऽथैला केला खेला विलासार्थाः ॥ ७ ॥

तिरस तरण प्रसिद्धौ । तिरस तरण एतौ द्वौ प्रसिद्धयर्थे । तिरस्यति । तरण्यति; प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । ३१ । डुवस् तु परितापपरिचरणयोः । डुवस्यति । ३२ । कुसुभ क्षेपे । कुसुभ्यति; क्षिपतीत्यर्थः । स्वदेहाश्रयां परकर्तृकां निरोधक्रिया मनुभवतीत्यर्थे इत्यन्ये । ३३ । एला केला खेला विलासार्थाः । एलायति, केलायति, खेलायति च; विलसतीत्यर्थः । एलायियिपति । डे, ऐलायियत् । एलायांचकार । केलायियिपति । अकेलायियत् । केलायांचकार । केलायित्वा । प्रकेलाय्य इत्यादि । ३६ ॥ ७ ॥

मेधा आशुग्रहणे मगध तु परिवेष्टने समर युद्धे । सुख दुःख तत्क्रियायां विख्यातौ भुरण पुरण गतौ ॥८॥
मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । ३७ । मगध तु परि-

२१-२३ जान्ताः गञ्ज सौन्दर्यं च, पञ्ज रोने, कञ्ज शब्दे ।
 २४-२६ टान्ताः रण्टं प्राणहरणे, मट्ट शब्दे, मट्टे हासे । २७
 टान्तः कुठे छेदने २८-३१ टान्ताः—कुठ शब्दे, उठ-
 सङ्घाते, वड आग्रहणे, णडणं अंशे ।

१. चान् शब्दे, ऋच्छि चट्टि० (३९७) इत्युणादिसूत्रो-
 पात्ताः, अनेनारे मियां मञ्जरीति ।

२. अनेनेव सूत्रेणोपात्ताः ।

३. अग्यङ्गि० (४०५) इत्युणादिसूत्रोपात्तादारे प्रत्यये
 कञ्जारः—कोष्ठजातिः ।

४. कौरुण्डिरण्टिभ्यः (२८) इत्युणादिसूत्रोपात्ताद-
 नेनाके प्रत्यये कुरण्टकः—वृक्षजातिः ।

५. हासः—ह्रस्वत्वम्, कृपकटिपटिमटि० (५८९) इत्यु-
 णादिसूत्रोपात्तादनेनाहे प्रत्यये मट्टहः—ह्रस्वभुजाद्यवयवः ।

६. तुपिकुठिभ्यां कित् (४०८) इत्युणादिसूत्रोपात्ताद-
 नेन कित्यारे कुठारः ।

७. उडेरुपक् (३११) इत्युणादिसूत्रोपात्तादनेन कित्युपे
 उडुपः ।

८. कृशृगू० (३२९) इत्युणादिसूत्रादनेनाभे प्रत्यये गौरादि-
 त्वात् ड्यां—वडमी—वैशमाप्रभूमिका ।

९. नडोर्णित् (७१२) इत्युणादिसूत्रादनेनणिदी प्रत्यये
 नाडीः—मुहूर्त्तार्द्धम् ।

